

FEATURES OF THE ORGANIZATION AND DEVELOPMENT OF THE TRADE SYSTEM IN UZBEKISTAN DURING THE SOVIET PERIOD

Gavkhar Esanovna Muminova

Leading Researcher, Institute of History

Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

g.muminova@mail.ru

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Soviet period, Uzbekistan, trade system, state trade, cooperative trade, planned economy, distribution, consumer goods, market relations, economic policy, socio-economic development.

Received: 04.04.26

Accepted: 05.04.26

Published: 06.04.26

Abstract: This article provides a historical analysis of the organization and development of the trade system in Uzbekistan during the Soviet period. It examines the formation of the trade sector under a centralized planned economy, state control mechanisms, the specific features of the distribution system, and the methods of supplying the population with consumer goods.

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ДАВРИДА САВДО ТИЗИМИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Гавхар Эсановна Мўминова

ЎЗФА Тарих институти етакчи илмий ходими

g.muminova@mail.ru

Тошкент, Ўзбекистон

МАҚОЛА ҲАҚИДА

Калит сўзлар: совет даври, Ўзбекистон, савдо тизими, давлат савдоси, кооператив савдо, режали иқтисодиёт, тақсимот, истеъмол товарлари, бозор муносабатлари, иқтисодий сиёсат, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш.

Аннотация: Ушбу мақолада Ўзбекистонда совет даврида савдо тизимининг ташкил этилиши ва унинг ривожланиш хусусиятлари тарихий жиҳатдан таҳлил қилинади. Унда марказлашган режали иқтисодиёт шароитида савдо соҳасининг шаклланиши, давлат томонидан назорат қилиниши, тақсимот тизимининг ўзига хос жиҳатлари

хамда аҳолини истеъмол товарлари билан таъминлаш механизмлари ёритилган.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ И РАЗВИТИЯ ТОРГОВОЙ СИСТЕМЫ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Гавхар Эсановна Муминова

Ведущий научный сотрудник

Института истории Академии наук Республики Узбекистан

g.muminova@mail.ru

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: советский период, Узбекистан, торговая система, государственная торговля, кооперативная торговля, плановая экономика, распределение, потребительские товары, рыночные отношения, экономическая политика, социально-экономическое развитие.

Аннотация: В данной статье проводится исторический анализ организации торговой системы в Узбекистане в советский период и особенностей её развития. Рассматриваются формирование сферы торговли в условиях централизованной плановой экономики, государственный контроль, специфика распределительной системы, а также механизмы обеспечения населения потребительскими товарами.

Кириш. Ўзбекистонда бугунги шароитда худудларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ривожланиши жадаллашиб бормоқда. Иқтисодиётнинг жадал ривожланиши, бир томондан, аҳоли турмуш - фаровонлигини янада юксалтириш учун қулай шарт-шароитларни вужудга келтирса, бошқа томондан эса қатор ўзига хос ижтимоий муаммоларни ҳал этишни ҳам талаб этади. Маълумки, ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий масалаларнинг ҳал этилишида давлат бошқаруви қуйи бўғинларининг роли жиддий равишда юқори эканлиги билан характерланади. Ўзбекистонда олиб борилаётган туб иқтисодий ислохотларнинг бош мақсади халқимиз учун муносиб турмуш шароитларини таъминлаш, бунга эса замонавий иқтисодиётни барпо этиш орқали эришишдан иборатдир. Аҳоли турмуш-фаровонлигини таъминлашда маҳаллий бюджет асосий молиявий манба ҳисобланади. Давлатни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлашда савдо тизими муҳим аҳамиятга эга. Савдо тармоқлари муайян худуднинг ижтимоий-иқтисодий юксалишни таъминлашга қаратилади.

Асосий қисм. Ўзбекистон тарихи тарихшунослиги фанида энг кам ўрганилган соҳалардан бири бу савдо сиёсати тарихи йўналишидир. Ҳолбуки, жаҳон миқёсида иқтисод,

хусусан савдо тарихи фан сифатида шаклланиб, улгурган, ва ушбу соҳа тарихини тадқиқ этишнинг ўзига хос методологияси, тадқиқот усуллари ишлаб чиқилган[1]. Шунингдек, Ўзбекистонда ҳам иқтисод, хусусан савдо тарихи тарихшунослиги тизимлаштирилган ҳодла ишлаб чиқиш вақти келди.

Савдони давлат томонидан тартибга солиш иқтисодиётда давлат иштирокининг бир шакли бўлиб, ресурсларни тақсимлаш, айланиш ва истеъмол қилишга таъсир қилади. Бу хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятига давлат аралашуви чегараларини норматив белгилашни, савдо объектларини марказлаштирилган бошқаришни, ислохотларга тизимли ёндашувларни ва тўлов тизимлари ва нархлар орқали савдо корхоналари фойдасининг бир қисмини тартиб олиш орқали бозор таъсирини ўз ичига олади. Ҳар қандай давлатда бошқарув механизмининг ҳуқуқий расмийлаштириш ҳуқуқий асосда амалга оширилади. Ҳуқуқий нормалар бозор иштирокчилари фаолиятини тартибга солади ва уларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилади. Бундан ташқари, қонун ҳар қандай ҳукумат ўзининг мўлжалланган иқтисодий сиёсатини амалга ошириш учун фаол фойдаланадиган муҳим восита бўлиб хизмат қилади.

Бироқ, ҳуқуқий тизимлар алоҳида мамлакатларда турлича ишлайди ва ҳатто битта мамлакат ичида ҳам маълум тарихий даврларга хос хусусиятларни аниқлаш мумкин. Турли мамлакатлар тажрибаси уруш натижасида юзага келган ижтимоий беқарорлик, урушдан кейинги қайта қуриш зарурати ва иқтисодий инқирозлар даврида давлатнинг иқтисодиётга аралашувининг энг юқори чўққиси қайд этилади.

Шу боис, бугун соҳа ривожини ўз ўрнида унинг кечаги тарихи ва ушбу соҳага ёндашувни ўрганиш ва улардан хулоса чиқариш заруриятини келтириб чиқаради.

Хўш, яқин тарих ҳисобланган совет даврида савдо соҳасига ёндашув қандай эди?

Совет иқтисодиёти бозорсиз деб ҳисобланган бўлса-да, аслида бозор - ҳам қонуний, ҳам ноқонуний ҳолатда яшашда давом этиб, халқи ижтимоий турмуш тарзида муҳим рол ўйнади. Бу рол, айниқса, товар инқирози даврида кучайди.

1920-йилларнинг охиридан бошлаб Совет жамиятининг бутун ҳаёти иқтисодиётнинг кучайиб бораётган мафкуравий таъсир фонида ривожланди. Кўпгина тарихчилар буни ҳаддан ташқари марказлаштириш ва уни тартибга солишнинг муқобил усуллариининг йўқлигини тушунтиришнинг калити деб билди.

Ушбу жараёнлар Бухоро ва Хоразм Халқ республикалари мисолида ўрганилганда, ушбу муаммолар яққол кузга ташланади. Совет даврида ички савдо, асосан, майда ва ўрта хусусий савдогарлар қўлида эди. 1923-1924 йилда Бухоро республикасида ички савдонинг

90 фоизи, Хоразм республикасида эса 99 фоизи хусусий шахслар қўлида тўпланди. Ташқи савдо эса маблағ танқислиги туфайли оғир аҳволда эди. Масалан, Хоразм республикаси ташқи савдо капитали бор – йўғи 800.000 рублни ташкил этди[2]. Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларининг ташқи савдоси асосан Россия орқали амалга оширилди. Чунки Ўрта Осиё республикаларида ташқи савдо органлари фаолияти етарли даражада йўлга қўйилмаган эди.

Хусусий савдогарлар фаолиятига чек қўйиш тадбирлари, кооперация ва давлат савдосини ривожлантириш билан биргаликда олиб борилди. Шу тариқа, кооперациялар хусусий савдо ишларини тўла ўз қўлига олишга ҳаракат қилди. Кооперацияларга имтиёз ва кредитлар берилди. 1924 йил Бухоро ички савдосида давлат савдосига қаршли 12 та бўлим ва 15 та кооперация ишлаб турди[3].

Бу даврда кетма-кет инқирозлар, баъзан ҳалокатли воқеалар та'минот тизимларининг кулашига олиб келди. Бундай шароитда давлат аҳолининг бир қисмини озиқ-овқат ва истеъмол товарлари билан таъминлашни марказлаштириш вазифасини ўз зиммасига олди. Россия Бухоро республикаси билан ҳамкорликда “Экспорт бўйича II ширкат”ни ташкил этди ва 1924 йил қоракўлчиликни ривожлантириш учун давлат савдо ташкилоти томонидан 400.000 рубль кредит ажратилди[4]. 1921 йил 24 январда Бухоро Савдо ва саноат халқ нозирлиги ўзининг ночор молиявий аҳволи ҳақида ҳукуматга хабар бериб, савдо-иқтисодий режаси барбод бўлиши мумкинлигини маълум қилди. Савдо ва саноат нозирлигида асосий экспорт товарлари пахта, жун ва қоракўл терини ишлаб чиқарувчилардан сотиб олиш, ҳатто нозирлик ишчи-ходимларга маош тўлаш учун пул маблағлари йўқ эди[5].

Хоразм республикаси Савдо ва саноат нозирлигида ҳам даромад ва харажатлар хусусида ҳеч бир ҳисоб – китоб ишлари юритилмай, нозирлик ғазнадан катта миқдорда маблағ олиб турди ва 1922 йили давлат харажатларининг 21,5 фоизи шу соҳага сарфланган. Нозирликда давлатдан оладиган маблағни даромад сифатида таъкидлаб, савдо – сотиқдан тушадиган даромадлар ҳеч бир жойда қайд этилмади. Бундан ташқари, хусусий шахслардан тортиб олинган корхоналар фаолияти мавҳумлигича қолдирилди. Бу завод ва фабрика асбоб-ускуналар ошқора талон-тарож қилинди[6].

Россия Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикаларининг ички ишларига аралашиб, иқтисодий соҳасини, хусусан, бозорларини ўз таъсир доирасига олишга ҳаракат қилди. Масалан, Бухоро Республикасининг Афғонистон билан бўлаётган савдо алоқаларига РСФСР доимий аралаштиришга интиланган. Россиянинг ташқи савдо алоқалар бўйича вакили И. Лавров Ўрта Осиё республикаларининг иқтисодий масалаларга бағишланган 1-

конференциясида шуларни таъкидлаган: "... Бухоро-афғон чегарасида РСФСРнинг манфаатлари БХСР манфаатларига нисбатан кўпроқ. Бухоро – афғон чегарасида амалга оширилган 9.940.000 олтин рубллик товар алмашинувда БХСРнинг ҳиссаси 1 млндан ҳам кам...". У Бухоро-афғон чегарасида Ўрта Осиёда товар чиқариш ва киритиш бўйича РСФСР Ташқи савдо алоқалари халқ комиссарлигининг вакили иштирокида бўлим ташкил этиш лозимлигини уқтирди. Натижада, Бухоро ташқи савдо айланмаси ҳам пасайиб борди. Масалан, 1914 йил Бухоро четга 900 минг, 1919 йил 30.000 дона, 1920 йил 50.000 дона қорақўл терисини экспорт қилди[7]. Бухоро 1914 йил 2 млн пуд пахтани, 1918 йил 200.000 пуд, 1922 йили 800.000 пуд пахтани четга сотди.

СССРда 1930-йилларнинг бошларидан бошлаб хусусий ташаббуснинг ривожланишини чеклайдиган, пул ишлаш истаги ёки ўша давр терминологиясида нархларнинг ошишидан "пул ишлаш" истагини чеклайдиган ўрнатилган савдо қоидаларининг ҳар қандай бузилиши давлат томонидан товар айланишини тўғри бошқаришга қарши жиноят сифатида қаралган. Аммо расман рухсат этилган савдо билан бир қаторда, ўғирлик, контрабанда, саноат кооперативларининг рухсатсиз фаолияти ва ишлатилган товарларни сотишдаги суиистеъмолчилик каби турли каналлар билан кўзғатилган ноқонуний савдо ҳам мавжуд эди.

Давлатнинг чекланган ресурслари ва танқислиги сақланиб қолганлиги сабабли, Совет савдоси ба'зан ҳар бир харид учун квоталарни ёки ҳатто товарлар учун купонларни жорий қилди. Элита учун махсус та'минот тизими сақланиб қолди. Давлат савдосининг ижтимоий ва географик иерархияси ҳам сақланиб қолди. Ҳамма нарса Москвага жўнатилди, у ердан озиқ-овқат карвонлари ва колбаса пойездлари товарларни шаҳар ва қишлоқларга етказиб берди. Чайқовчилар савдода муҳим рол ўйнашда давом этдилар, товар ресурсларини бозор иқтисодиёти тамойилларига мувофиқ қайта тақсимладилар. Давлат муҳимроқ ва зарур деб ҳисоблаганларга эмас, балки пули борларга сотдилар. Совет даврида ҳам чайқов бозори яшашда давом этди. Энди у нафақат эскирган эски буюмларни, балки энг замонавий ва элита товарларининг бой ассортиментини таклиф қилди. Хусусий бозор операциялари жойлари сони қисқариши эмас, аксинча кўпайиши кузга ташланади.

Совет савдо тизимининг моҳияти асосан ўзгаришсиз қолди. Бу моҳият чекланган давлат ресурсларини шаҳарлар ва шаҳар аҳолиси ичида саноат ишлаб чиқаришида банд бўлганлар ва албатта совет элитаси манфаатларига марказлаштирилган қайта тақсимлашдан иборат эди. Инқироз даврида марказлаштирилган давлат харидлари юқори даражада табақалаштирилган ратционал тизими шаклида бўлди. Товар танқислиги

камайганда, марказлаштирилган тақсимот ўзгарди ва эркин савдо кўринишини олди. Товар танқислиги яна ёмонлашганда, эркин савдо ратционлаш тизими ролини ўз зиммасига олди.

1930-йилларнинг о'рталарида эълон қилинган савдо "эркинлиги" ҳам, уруш ҳам, урушдан кейинги қийинчиликлар ҳам давлат ва аҳоли ўртасидаги ишлаб чиқариш ва тақсимот муносабатларининг табиатига деярли ҳеч қандай таъсир кўрсатмади. Умуман, совет даврида савдо масаласига иқтисодиётнинг ишлаб чиқаришга бўйсунадиган соҳаси сифатида қаралди.

Хулоса. Давлатнинг ўзи ҳам халқ очикчасига тижорат савдоси орқали бюджетни тўлдириш имкониятини қўлдан бой бермади. Давлат савдоси ёлғон, фирибгарлик ва чайқовчиликнинг асосига айланди. Ва буларнинг барчаси - оммавий харидор ҳисобига бўлди. Бунга қарши қонунчилик ёрдамида курашилди. Ҳеч нарса ёрдам бермади. Назорат, текшириш ва қайта текширишнинг бутун тармоғи фойдасиз бўлиб чикди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бовыкин В. И. Актуальные проблемы экономической история // Новая и новейшая история. – 1996. – №4; Бовыкин В. И. Миланский конгресс экономической истории и наша историко – экономическая наука. // Экономическая история. Обзорение – Вып. – 1. – М. 1996; Богомазов Г.Г. Дроздова Н.П. Предмет и методология экономической истории // Вестник СП (б) ГУ. Сер 5, 2000. – вып. 2 (№13). – С.109 – 127.
2. Туркестанская правда, 1924 год 30 апрель. – №97.
3. Туркестанская правда, 1924 год 31 март. – №71.
4. Туркестанская правда. 1924, 11 март, №58.
5. ЎзМА, 46 – фонд, 1 – рўйхат, 35 – иш, 12 – 14 – варақлар.
6. Хоразм вилояти давлат архиви, 590 – фонд, 1 – рўйхат, 1 – иш, 153 – 159 – варақлар.
7. Бюллетень Первой экономической конференции Средне – Азиатских Республик. (Туркестанской, Бухарской и Хоразмской). – Т., 1923. – №2. – С.2 – 3.